

Rəşid MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Tənqidçinin məsələ ilə bağlı elmi uzlaşdırıcı və dünyagörüşünün notecisi kimi dərk olmur. Bu təqdimatda tənqidçi türkçülüyə, Şərq dünyasına, müsəlmanlığa qarşı çevirmiş Avropanın siyasi üzünü, siyasətini görür. T.Salamoğlu onu da doğru olaraq qeyd edir ki, bu məsələ ilə bağlı S.Hüseyn yanaşı başqa ziyalılarımız da mübarizə aparmışdır: "Yaxşı cəhədlər ki, Avropa ədəbiyyatında müsəlmanlığa və türkçülüyə qarşı çevirmiş Avropanın siyasi üzünü eycəbcəklərini S.Hüseynə eyni səviyyədə görüb dərk edən və buna qarşı mübarizə mövqeyindən çıxış edən başqa milli ziyalılar da vardı. H.Cavidin "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Bu məqalədə H.Cavid belə bir mövqeden çıxış etdi ki, həyatla əlaqəsi olmayan, qeyri-səğlam düşüncə, fəlsəfi təməyllərdən, fikir cərəyanlarından, tərəfə meyillərdən qidalanan fikirlər milli ədəbiyyata yer almırsa nə qədər qorxuldunda, başqa xalqların ədəbiyyatını kor-koranə təqlid etməkləndən ədəbi təməyllər də bir o qədər qorxuldunda".

Ədəbiyyatın sosial həyata təsir imkanlarını və çətin S.Hüseynin obyektivliyini xüsusilə vurğulayan T.Salamoğlu qeyd edir ki, tənqidçi ədəbi prosesin hərəkətindəki heqiqi inkişaf amilini dəqiqliklə müəyyənləşdirir və qiymətləndirir: "S.Hüseynin obyektivliyi və həssaslığı özünü onda göstərir ki, o, ədəbi prosesin hərəkətindəki heqiqi inkişafı səmərəli şəkildə qəbul edir və hər ikisini aydın münasibət bildirməkdən çəkinmir. Bağır Cabbarzadə, R.Zəkai ilə müqayisədə M.S.Ordubadı, A.Divanbəyovlu, Y.V.Cəmənzaminli, Ə.Haqverdiyev kimi heqiqi nəsr sənətkarlarının yetişməsi, onların həyatın ictimai problemlərini bədii təhlil obyektinə çevirmələri tənqidçiyə düzgün və perspektivli yol kimi görünürdü. S.Hüseyni razı salan bir də o idi ki, heqiqi heqiqatlarını bədii təhlil predmetinə çevirmək istəyən sənətkarlar daha geniş üfqlərə can atır, bədii nəsrin imkanları ilə bərabər, M.F.Axundzadənin dramaturji onənlərini inkişaf etdirməyə ciddi marağ göstərirdilər".

T.Salamoğlu yazır ki, S.Hüseyn milli tərəqqidə inkişafın rollarına görə bilir və ədəbiyyatın inkişafını tələq etməsinə əlamət kimi dəyrləndirir: "XX əsrin əvvəllərində mürəkkəb ədəbi prosesində S.Hüseyn əsas realizm müdafiəçisi və təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir. Bu mərhələdə sürüncə formalaşmaqda olan vətəndaşlıq düşüncəsi ədəbiyyatın inkişafını milli tərəqqinin əlaməti kimi dərk edən, milli tərəqqidə ədəbiyyatın oynaya biləcəyi rolunu görə bilir". Tənqidçinin irolu sürdüüyü maraqlı bir təzis də diqqətə cəlb edir. Onun fikrinə, bu dövrdə cərəyan edən ədəbi proseslər S.Hüseyn, F.Köçəri, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi tənqidçilərə "meydana çıxan əsərləri dünya ədəbi prosesində cərəyan edən hadisələr zəminində dəyrləndirməyə imkan verir". Alim yazır ki, "bu mənada Cəlil Məmmədov quluzadə, M.Ə.Sabir kimi milli realizmi əsaslı şəkildə irolu aparan sənətkar-

“İZM”LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

Tənqidçi Salamoğlunun tədqiqatları əsasında

larla bərabər, M.Hadi, A.Şaiq kimi romantiklərin yaradıcılıq dünyası da S.Hüseyn tənqidinin diqqət mərkəzində dayanırdı. S.Hüseyn C.Məmmədov quluzadə və M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə M.Hadinin, A.Şaiqın yaradıcılığını ortaq məxrəcə görə bilir, onları yeni ədəbiyyat yaratmaq uğrunda mübarizlər kimi qəbul edirdi. M.Hadi şeiri özünün "guruldu, tənqərəqli" pafosu ilə, M.Ə.Sabir "məzhəkevi şeirlərində" onun diqqətini çəkir, onların yaradıcılıqlarında fərqliklər S.Hüseynə yeni ədəbiyyat yaratmağa aparan uğurlu yollar kimi görürdü.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafında S.Hüseynin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən T.Salamoğlu onun tənqidi görüşlərini bu gün də aktual səsləndirən bildirir.

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ictimai və ədəbi-mədəni mühitində böyük nüfuzla malik ziyalılardan biri də Əlibey Hüseynzadə olmuşdur. O, publisist, şair, tərcüməçi, filosof olmaqla yanaşı, həm də peşəkər tənqidçi kimi tanınmışdır. T.Salamoğlu yazır ki, "Əlibey Hüseynzadə yenilənən dünyada milli ziyalı üçün vacib olan bütün keyfiyyətlərə malik idi, "fəaliyyət göstərirdi bütün sahələrdə, o cümlədən ədəbi tənqid sahəsində də Ə.Hüseynzadə heqiqi bir "fədalı" fəaliyyəti göstərirdi". Bu mənada alim onun M.F.Axundzadənin əsasını qoyduyu professional tənqid məktəbini uğurla davam etdirən F.Köçəri, Ə.Ağaoğlu, S.Hüseyn, A.Sur kimi nüfuzlu tənqidçilərlə bir sırada görür və qiymətləndirir. O, tənqidçi haqqında yazır: "Ə.Hüseynzadə XX əsr tənqidinin peşəkər nümayəndəsi kimi hərələri həzrlığla malik idi. Melumdur ki, müasir ədəbi düşüncə tənqidçinə ciddi elmi səviyyə, dünya ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə kifayət qədər bələd olmağı tələb edir". Mehdi Ə.Hüseynzadənin ədəbi tənqidində böyük nüfuz qazanmasına "ciddi elmi səviyyəyə" malik olması, "dünya ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə" dərinliklə nüfuz etməsi əsaslıdır.

Böyük intellekt sahib olan Ə.Hüseynzadə milli ədəbiyyatımızın problemlərini narahət edirdi. Tənqidçi yazır ki, "o milli ədəbiyyatın problemlərindən yanzada dünya ədəbiyyatı təcrübəsinə sıx-sıx istinad edər, milli ədəbiyyatın meydana çıxan nümunələrini bu kontekstdə qiymətləndirməyə çalışır, dünya ədəbiyyatından yanzada isə daha çox milli ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirməyə, ədəbi prosesə istiqamət verməyə çalışırdı". Tənqidçinin qənaətinə görə "milli-ədəbiyyatın onun üçün ümumdünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi" olmuşdur.

T.Salamoğlunun tədqiqatlarında tənqidçi haqqında söylədiyi "Ə.Hüseynzadə meydana çıxan hər hansı bir ədəbi nümunəni, öncə, müasir milli ədəbi proses kontekstində analitik təhliləndirir, qiymətləndirir. Daha sonra ədəbi nümunənin estetik qiymətini milli ədəbi-tarixi, ümumtürk, şərq, ən nəhayət isə Qərbi Avropa və dünya ədəbi kontekstindəndə dəyrləndirir" fikirləri bu gün çox aktual səslənir. Ona görə ki, görkəmli Azərbaycan yazıçıları yaratdıqları bədii sənət nümunələrini böyük əksəriyyəti müstəqillik illərində bələ alimləri irolu sürdüüyü konsepsiya əsasında təhlil edilməyib.

Ə.Hüseynzadənin estetik konsepsiyasından söhbət açan T.Salamoğlunun fikrinə, burada "dünyanın həm romantik, həm də realist dərkinə eyni dərəcədə yer ayrılır". Tənqidçidə realista da vurğulan ki, tənqidçi meqalələrində realist sənət məsələlərinə aydınlıq gətirir, eləcə də həyatı idrak və inkişaf imkanları baxımından realist yaradıcılıq metodlarına böyük dəyər verir. T.Salamoğlu onu da qeyd edir ki, "Ə.Hüseynzadə, ilk növbədə, realizmi ictimai həyat hadisələrinə nüfuz və təsir gücünə görə dəyrləndirir. O, Tolstoy, Swift, Dikkins və s. kimi dünya şöhrəti realisti de, Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmməd-

quluzadə, Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Norimanov, S.M.Qonizadə kimi milli sənətkarların yaradıcılığına da bu kontekstdə yüksək qiymət verir".

Ədəbiyyat ictimai amal uğrunda mübarizə vasitəsi hesab edən, sənəti şəxsi münasibətlər istiqamətinə yönəltməyin, şəxsi mənafe naminə ələ qələm almağın yolverilməz olduğunu söyləyən tənqidçinin fikirlərini təqdir edən T.Salamoğlu yazır: "Tənqidçiyə görə, ciddi ədəbiyyat və sənətkar üçün bu yolverilməz bir haldır. Tənqid bütün hallarda ictimai məzmun daşımalıdır. O, görkəmli türk şairi Məhəmməd Əşrefin "Deccal" adlı kitabını ona görə tənqid etdi ki, buradakı şəir şəxsi münasibətlərin ifadəsindən yaranmışdı, buradakı tənqid konkret şəxsin ünvanına istiqamətlənmişdi".

Ədəbi tənqidin qarşısında duran aktual məsələlərdən söhbət açan ədəbiyyatşünas alim fikrinə, "tənqid yazıçıya istiqamət verməli, onun heqiqi sənət yoluna düşməsinə və yaxud bu yoldan sapmasına yardımçı olmalıdır. Bu mənada tənqidçi həmişə yazıçının yanında olmalıdır, ancaq o mənada yaxın ki, ona tendensiya və ya siyasi-ideoloji istiqamətli təsir göstərsin, və yaxud rezept versin, o mənada ki, onun yaradıcılıq yolunu həssaslıqla izləsin, bürdəmə, sapıntı, gəriyyə hərəkət və yaxud özünütərkar maqamında onun məsləhətçisi, yol göstəroni olsun". T.Salamoğlunun qənaətinə görə, bütün bu amillər Ə.Hüseynzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərində ətrafı şəkildə özünü büruzə verir.

T.Salamoğlu Ə.Hüseynzadənin ədəbi-tənqidi meqalələrindən danışarkən tənqidçinin təhlillərində müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstinin çox güclü olduğunu diqqət çəkir: "Müqayisəli təhlillər Ə.Hüseynzadənin mülahizələrində inandırıcılığı artırmaqla bərabər, milli ədəbi prosesi tarixi və çağdaş kontekstlərdə, həmçinin dünya ədəbi prosesi ilə vətəndaşlıq götürməyə, ədəbi prosesin mənzərəsinə bütöv təsvirə etməyə imkan verir. Belə müqayisələr onun bütün meqalələrində özünü göstərir və tənqidçinin təhlillərini üslubi dominantna çevirir". Tənqidçi tənqidçinin çoxsaylı meqalələrində müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində müəyyən qədər yer verildiyini bildirir de, onun "Tostoyluq nedir" məqaləsində məsələnin bir sistem şəkildə təzahürünü ciddi marağ doğurduğunu əminliklə söyləyir: "Tənqidçinin elmi ləxkasında "müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq" termini yoxdur. Lakin onun dilində tez-tez "qiyas etmək" ifadəsi işlənir. O, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığını, ayrı-ayrı millətlərə məxsus ədəbiyyatları "qiyas etmək"lə (müqayisə etməklə) öyrənməyə xüsusi üstünlük verir".

Ə.Hüseynzadə müsəlman ələmində Tostoyun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına marağ oymatmaq üçün yeni bir üsuldan istifadə edir. Bu bərədə T.Salamoğlu yazır: "Ə.Hüseynzadə Tostoyun keqdiyi həyat və yaradıcılıq yolu haqqında dolğun təəssürat yaratmaq üçün onu üç məşhur İrən şairi ilə müqayisə edir: "Üç şairdən muradımız Firdovsi, Sedi və hakim Sənaidir". Tənqidçiyə görə, "Tostoyun həyatı-ədəbiyyatı üç dövrə təqsim oluna bilər. Birinci dövr Firdovsiyə, ikinci dövr Şairəpəndəyə, üçüncü dövr isə SədirəFərahəndir". Ə.Hüseynzadənin bu maraqlı müqayisəsinə T.Salamoğlunun elmi münasibəti də marağ doğurur: "Tostoyun "Herb və sülh" əsərini Firdovsinin "Şahname"si ilə müqayisə müstəvisinə gətirən tənqidçi, fikrimizə, hər iki sənətkarın yaradıcılığında bədii təsvirin epoxal xarakterini də çəkir...Tənqidçi müqayisə zamanı hər iki sənətkarın yaradıcılıq üsulları arasındakı fərqləri de - birinin realisti, o birinin romantik üslubda yazmasını və bunun bədii təsvirin xarakterinə təsirini de nəzərə alır. Şübhəsiz ki, tənqidçinin "Şahname"də "daha şairinə və büləndpərvazına", "Herb və sülh"də "daha təbi" təsvirlərini fərqiə verməsi

bunun əlamətidir.

Yaradıcılığının ikinci mərhələsində dünya-görüşündə əmələ gələn ziddiyyətlər, onun "batılı haqdan ayırmağa" cəhdləri və bu münasibətlə "dindarına və feozialı-xəlaqa dair" yazdığı əsərlər tənqidçiyə görə, artıq onun Firdovsi yolundan ayrıır, "burada Tolstoyun həli həkim Sənainin halını andırıyır".

Ə.Hüseynzadə bu fikirdir ki, yaradıcılığının üçüncü mərhələsində Tolstoy "avamın meşotini islah, əxlaqını təzhib, fikrini tənvir üçün hər kəsin anlayacağı bir dilde bol-bol kiçik hekayələr, risalələr vücuda gətiriyor...Bu rus köylülərini ələndə olan kitabçalar başla Tolstoyun əsərlərindən ibarətdir. Bu hal ilə Tolstoy rusların Sədisi olmuşdur".

Melumdur ki, Ə.Hüseynzadənin yazdığı tənqidi meqalələrin böyük əksəriyyətində romantik sənət nəzəriyyəsinə, "romantizmin milli mühitdə inkişafı və itisandırın" söhbət açmışdı. T.Salamoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, Ə.Hüseynzadə ədəbiyyatşünaslığımızda "bu sənət nümayəndələrini yaradıcılığın tədqiq və təbliğ edən" məşhur tənqidçi kimi tanıır.

Ə.Hüseynzadənin "Zəmanəmizin Ömər Xeyyamı", "Intiqad", "İngilis əsr türk dilində" və "Şilyon məhbusu", "Şillər" və s. kimi tənqidi meqalələrindən söhbət açan T.Salamoğlu tənqidçinin romantik sənətə dair görüşlərini düzgün müəyyənləşdirir.

Tanınmış tənqidçinin yaradıcılığında qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də milli ədəbi mütəri məqalənin sənətin böyük nümayəndələri ilə tanış etmək idi. T.Salamoğlu tənqidçinin bu məramını düzgün müəyyənləşdirərək yazır ki, Ə.Hüseynzadə "Intiqad" meqaləsində romantik şeirin klassiklərindən biri H.Şirazi, "Tostoyluq nedir" meqaləsində Firdovsi yaradıcılığında böyük məhəbbətini ifadə edir. Tənqidçiyə böyük müfəkkirin "Intiqad" meqaləsini təhlil edərkən yazır: "Intiqad" meqaləsi Ə.Hüseynzadənin "şair-əzəm" adlandırdığı H.Şirazimin "bir gözəl və məndir qəzəlin" M.Ə.Recaizadə (yeqin ki, kompüter yanlışlığıdır, M.Ə.Recaizadə olmalıdır.T.Ş.) tərəfindən "başdan-başqa hərəci merc" tərcüməsi münasibətlə yazılmışdır. Qəzəlin tərcüməsində yul verilən yanlışlıqlar misra-misra aşkarlayan tənqidçinin Hafiz sənətinə böyük məhəbbət, eyni zamanda, klassik şeir poetikasına dərin bələdliyi aşkar görünür. Uğurlu tərcümə üçün güclü tələb bərabər bir uyğunluğundan da olmasın romantik şeir tərcüməsində vacib şərt hesab edən tənqidçi buna nümunə kimi alman romantik şairi Hötenin Hafizdən tərcümələrini nümunə gətirir".

T.Salamoğlu araşdırmalarında göstərir ki, Ə.Hüseynzadə klassik romantik şeirə nə qədər böyük rəğbət bəsləsə də, yeni dövrün romantizmi onu daha çox meşğul edir: "O, qələminin bütün gücü ilə Bayronu, Şilləri, Hüqunu, Höteni və başqalarını milli mühitdə təbliğ edir, onların yaradıcılıq sirlərini açmağa çalışır". Tənqidçinin "İngilis əsr türk dilində" və "Şilyon məhbusu" meqaləsindən söhbət açan alim bildirir ki, Ə.Hüseynzadə "dünya romantizminin milli mühitdə yaşılmasını üç istiqamətdə gərəkləşdirməyi" səy etmişdi: "Meqalə A.Cəvdətin İngilis romantik şairi Bayronun "Şilyon məhbusu" əsərini türk dilinə tərcüməsi münasibətlə yazılmışdır. Öncə məlül bir uğurlu tərcümənin oxumasını tövsiyə edir. Ə.Hüseynzadə ancaq tövsiyə etmir, tərcümənin sənətkarlıq keyfiyyətlərini əri. İkincisi, tərcümədə böyük bir parçanı meqaləsində verməklə, milli oxucunu romantik sənətin konkret nümunəsi ilə üzbəüz qoyur. Üçüncüsü, tərcüməni əldə behanə edib Bayronun həyat və sənət yolu, eyni zamanda, romantizmin nəzəri məsələləri ilə bağlı müfəssəl mülahizələr irəli sürür".

Çərk tənqidi meqalələri ilə ictimai-mədəni mühitin inkişafına, eləcə də milli ədəbiyyatımızın bəşəri ideyaları zənginləşməsinə mühüm töhfələr verən böyük müfəkkirin tənqidçili fəaliyyətini bütün istiqamətləri ilə ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim edir.

Davamı 9-cu sahifədə

Əvvəlki 8-ci səhifədə

NƏTİCƏ ƏVƏZİNƏ,
YAXUD "XIX ƏSRİN SONU XX
ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ AKTUAL
PROBLEMLƏRİ" KİTABI HAQQINDA
SON QƏNAƏTLƏRİM

2021-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında işıq üzünə gələn "XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri" adlı bu kitabda M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, İ.Musabəyov, S.M.Qənzadə, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, U.Sadıqzadə, F. Köçəri, Ə.Hüseynzadə və S.Hüseynzadənin yaradıcılığı əhatəli təhlilə cəlb olunub və bu təhlillərlə dövrün ədəbiyyatına yeni elmi-nəzəri və metodoloji baxış sistemi ortaya qoyulub. Bu baxış sisteminin mahiyyətini aşağıdakı tezislər vasitəsi ilə ümumiləşdirə bilərik:

Milli tənqidi realizmin "qəti inkar və rədd məzmunu" daşmasına dair ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyası tənqid edilib; onun ideoloji xarakter daşması sübut olunub. Milli tənqidi realizmdə inkar pafosu ilə bərabər, təsdiq pafosunun da aparıcı olması bu cərəyanın mühüm estetik prinsipi kimi irəli sürüldü və konkret təhlillərdə şərhini tapıb.

Milli tənqidi realizmdə satirik gülüşün öldürücü və məhvəddici xarakter daşmasına dair ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyası rədd edilib; istər satirik, istərsə də yumoristik gülüşün tərbiyəedici funksiya daşması fikri irəli sürüldü və bədii mətn materialı ilə sübut olunub.

Milli tənqidi realizmdə cəmiyyətin sıcaqlar-ışılarda inqilab yolu ilə dəyişdirilməsini sənətkar dünyagörüşünün əsası kimi təqdim edən konsepsiya, mövcud burjuva cəmiyyətinin qəti inkarı onun estetik prinsipi kimi qəbul edən ədəbiyyatşünaslıq mövqeyi tənqid olunub; milli tənqidi realistlərin maarifçi dünyagörüşündən çıxış etmələri, onların cəmiyyəti təcridi təkamül yolu ilə inkişaf etdirmək məramları bu cərəyanın əsas estetik prinsiplərindən biri olduğu elmi dövrüyyəyə buraxılıb.

Dünya tənqidi realizminin aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığında da burjuva cəmiyyətinə münasibətə inkarçı xarakter daşmadığı, onların da təkamül yoluna üstünlük verdikləri haqqında ciddi dəlillər təhlil sferasına daxil edilib.

Bütün bu nəzəri kontekstlərdə M.Ə.Sabirin və C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı yeni elmi-nəzəri əsaslandırılmaqla təhlil edilib.

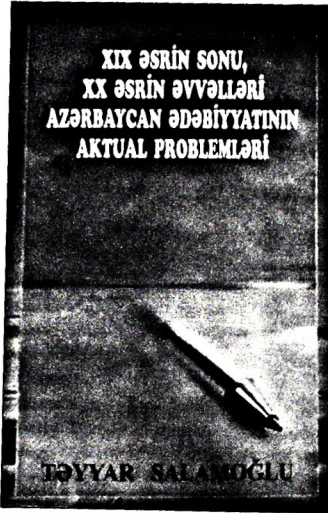
Sabir, eləcə də C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında varlı təbəqə obrazlarına ədəbiyyatşünaslığın öldürücü-məhvəddici gülüş mövqeyindən yanaşmaları sənət rejiminin milli parçalamaq siyasətindən güc alan ideoloji baxış kimi rədd edilib; yuxarı təbəqəyə tənqidi münasibətə bu təbəqələrin ictimai-milliyet şüurunun oyatmaq məqsədinə xidmət etməsi və sənətkarların toplumu millət kimi formalaşdırmaq məqsədini, milli birlik amalını gerçəkləşdirməyə istiqamətləndiyi əsaslandırılıb.

Ədəbiyyatşünaslığın yuxarı təbəqədən fərqli olaraq, aşağı təbəqəyə və ya digər dərəcədə təqdirədi münasibətinin də milli parçalamaq siyasətindən əlavə, hən də aşağılaşmaq siyasətinə xidmət etməsi məsələsi qoyulub.

Ədəbiyyatşünaslığın milli ictimai mühtə "zülmet səlteneti" kimi təqdim etməsinin ideoloji əsasları və fəlsəfi açıqlığı; "Zülmet səlteneti" ilə milli-tarixi keçmişlə müqayisədə sənət rejiminin üstünlüklərini ictimai şüura yeritmək məqsədi daşdığı izah edilib. "Zülmet səlteneti" konsepsiyasının elmi əsasdan büsbütün məhrum olması sübuta yetirilib. İstər M.Ə.Sabir yaradıcılığında cəmiyyətdə gedən mütrəqəti proseslərin, ictimai şüuru inkişaf etmiş milli düşüncəli obrazların satirikalarda əksi, istər Mirzə Cəlil yaradıcılığında Novruzəli, Məhəmmədhesən kimi tipli obrazların ədəbiyyatşünaslıqdakı təqdimatının əksinə olaraq normal həyatı düşüncəyə malik olmalarının sübut edilməsi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri mühtinin "zülmet səlteneti" yox, inkişaf etməkdə olan bir müht kimi təsvir edildiyini əsaslandırılmağa istiqamətlənib.

Ədəbiyyatşünaslığın tənqidi realizmin "kiçik adamlar" seriyasında təqdim etdiyi məşhur

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

qəhrəmanları Novruzəli və Məhəmmədhesən əmi və b. obrazların avamlığı, cəhəlaleti, sosial düşüncəsizliyi simvollaşdırması kimi mövqeyi mətn həqiqətlərinin qeyri-obyektiv ifadəsi olaraq tənqide məruz qalıb. Bu və bu tipli obrazların normal insani düşüncəyə, həyati məntəqəli malik olmaları, cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı müqavimət hərəkətini simvollaşdırmaq gücü əsaslandırılıb. Məhəmmədhesən əminin baş verənləri dəyərləndirməyə nümayiş etdirdiyi məntəqəli ədəbiyyatşünaslığın ona qarşı itihamlarının məntəqədən daha güclü, daha həyati və daha əsaslı olması mövqeyindən çıxış edilib.

Sabir satirasının dialoji məzmununa dair aparılan təhlillər, bu satirada cəmiyyətdə gedən təqdirin təsdiq pafosu ilə əksini tapmasına dair bədii materiala istinadla irəli sürülən mülahizələr milli tənqidi realizmin əsas səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri olaraq onu özünəqədərki satiradan keyfiyyətcə fərqləndirən və bu satiraları milli həyatın ensiklopediyası kimi çıxış etməyə imkan verən estetik xüsusiyyət kimi təqdim olunub.

Sabir satirasının dialoji məzmunu daşmasına dair irəli sürülən konsepsiyaların elmiyi bu satiraların təsdiq pafosunu təsdiqləyən çoxşaxlı bədii faktların əhatəli təhlilində əksini tapıb.

Həm maarifçi, həm tənqidi realistlərin, həm də romantiklərin ateist dünyagörüşündən çıxış etməsi, onların əsərlərində dinin əsaslarının tənqid olunmasına dair ədəbiyyatşünaslıq mövqeyi rədd edilib. Dövrün sənətkarlarının islam dünyagörüşündən çıxış etməsi, dinin əsaslarını müdafiə mövqeyində dayanmaları, cəmiyyəti mənsub olduğu dinin mahiyyətinə dərinləndirən bələd olmağa təşviq etmələri, dünyəvi elmlərlə bərabər, dini elmlərin də öyrənilməsi, dərk edilməsi çağırışları maarifçi dünyagörüşünün tərkib hissəsi kimi şərh olunub.

"Ölümlər" əsərinin təhlili zamanı ədəbiyyatşünaslığın müəllif mövqeyi kimi təqdim etdiyi "dinin törətdiyi cəhəlalet"ə qarşı mübarizə ideyası təkliz edilib. C. Məmmədquluzadənin "ölülük"ü mömin olmaqda yox, mömin olub bilməkdə atxarması məsələsi qoyulub. Müəllifin islam maarifçiliyini maarifçiliyin tərkib hissəsi kimi qəbul etməsinə və bu tendensiyanın çıxışına diqqət çekilib.

Qurani-Kərim ayələrində islamın "ən üstün din" olmasının mahiyyətinin bütün insanlar üçün məsələni dəvətlə bağlılığı məsələsi qoyulub. Dövrün ədəbiyyatında bu fəlsəfənin çıxış nöqtəsi kimi alınması, "bəşəri qardaşlıq" ideyasının təməlinə islam fəlsəfəsinin dayanması sübut edilib.

Nərimanovun "Bahadır və Sona", "Pir" əsərlərinin din əleyhinə yazılması ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq qənaətlərinin yanlışlığı

məsələsi qoyulub. "Bahadır və Sona"dakı "uçurum dəyərlər" probleminin müəllifin dini inkar mövqeyi ilə heç bir əlaqəsi olmadığı, bu anlayış altında bir olan Allaha səcdəyə xələl gətirən təriqətçiliyə, məzhəbciliyə, yalançı ziyarətgahlara qarşı mübarizə ideyasının öne çıxarılması qənaətinə çıxış edilib.

S. M. Qənzadənin yaradıcılığında islam dünyagörüşünə istinadın əsərlərinin ideya-məzmununa və strukturuna birbaşa təsiri məsələsi qoyulub. "Məktubət Şeyda bəy Şirvani" əsərinin ideya xəttinin müəyyənləşməsinə müəllifin "insaniyyət və həqqaniyyət" mövqeyindən çıxışının həqiqi obyektiv məzmunu açıqlı. "İnsaniyyət" və "həqqaniyyət" anlayışlarına ədəbiyyatşünaslığımızda müəyyən açıqlar verilib. Bu açıqlılarda "insaniyyət" anlayışı "bəşəri qardaşlıq" anlayışının ifadəsi kimi götürülüb. Bu təfsir düzdür. Ancaq ədəbiyyatşünaslıqda S.M. Qənzadənin "insaniyyət" anlayışı ilə "millət" anlayışını qarşı-qarşıya qoyması və ikinci qəbul etməsi fikri bədii mətn həqiqətinin ifadəsi sayıla bilməz. T. Salamoğlu öz mövqeyini çox əsaslı dəlillərlə ortaya qoyur. Sübut edir ki, sənətkarın "insaniyyət" - "bəşəri qardaşlıq" ideyası milli varlığını inkardan yox, özünüdərsəyindən keçir.

Salamoğlunun təfsirlərində "həqqaniyyət" anlayışının "haqq-ədələt uğrunda mübarizə" kimi izah edilməsi fikri estetik həqiqətin əksi sayılır. "Həqqaniyyət" ifadəsi ilə S.M. Qənzadənin "haqq olan din"i nəzərdə tutması məsələsi qoyulub. Bu anlayış altında Qurani-Kərim hokmlərindən çıxış edən dilogiyə müəllifin bütün insanlığın "haqq olan din" - islam dini vasitəsi ilə birləşməsi, qardaş olmasının mümkünlüyü ideyası mövqeyindən çıxış əsaslandırılıb.

Demək lazımdır ki, bu ideya mövqeyi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərində müxtəlif və bir-birindən daha mükəmməl şəkildə estetik ifadəsini tapır. Kitabda bu ideya müvqeyinin milli romantizmdəki əksi A. Şaiqın "Həpimiz bir günəşin zərərsiziyi" şeirinin təhlili ilə əsaslandırılıb. Salamoğluna görə, Tövrətin və İncilin əsasında dayanan Tövhid inancı Qurani-Kərimdə tamamlanıb və yer üzünün bütün insanlarına aid olur. İslamda Tövhid bütün insanları birləşdirir. Qurani-Kərimin fəlsəfəsi də bu birləşdiricilik missiyasında meydana çıxır və zaman-zaman müasirlik qazanır. Kitabdakı əhatəli təhlillər sübut edir ki, "Həpimiz bir günəşin zərərsiziyi" şeirinin müəllifi islam Tövhidinin bu birləşdiricilik missiyasından çıxış edir, onun fəlsəfəsinə söykənir, bu inancı bütün soydaşlarının, eyni zamanda, bütün insanların inancına çevrilməsinə çalışır.

Kitabda ədəbiyyatşünaslıqda kök atmış bir tendensiyyə qəti tənqidi münasibət bildirilib. Bu tendensiyyə bədii mətnləri sinflik mövqeyindən qiymətləndirməkdir. Alim bu istiqamətin mərhələnin bədii ədəbiyyatdakı obrazları birtərəfli şəkildə qiymətləndirməyə gətirib çıxartması, onların fərdi xarakterini obyektiv şəkildə açmaq imkan verməməsi məsələlərini öne çıxarıb; Yuxarı təbəqə obrazlarının total dəyərləndirilməsini, onların fərdi xarakterindən çıxış edilməməsini, bütövlükdə isə "istismarçı-boynuyuğun" kimi, məhv olmaqda olan təbəqəni simvollaşdıraraq obrazlar olaraq təqdimi ənosonisi rədd edib. Hər bir obrazın hansı təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq bədii mətdə ifadə olunan fərdi xarakterindən çıxış etməyi düzgün metodoloji yol hesab edib. Tənqidi realizmdəki yuxarı təbəqə obrazlarına metodoloji baxışları Xudayar boy və Vəli xan obrazlarının fərqli və fərdi xarakterlərini açmaqda əks etdirib.

Azərbaycan maarifçi realizmində əsərin ideya-məzmununu, xarakterləri sinflik kontekstində dəyərləndirmələrin bədii mətn həqiqətlərini kobud şəkildə təhrif etməsi Ə.

Haqqverdiyevə, İ. Musabəyovə məxsus bir çox əsərlərin təfərrüatlı təhlili vasitəsi ilə ortaya qoyulub. Kitabda həmin əsərlərin obyektiv, sinflikdən kənar, bədii mətnin diktoələrindən çıxışla təhlilinin parlaq nümunələri yer alıb. Xüsusən "Dağlan tifaq" faciəsində faciənin motivlərini mülkədarlığın iflası ilə bağlayan ədəbiyyatşünaslıq görüşləri təkliz edilib. Patriarxallıqdan burjuvalaşmaya keçid zamanında Nəcəf boyun mənovi-əxlaqi dünyasındakı metamorfozlar, eləcə də onun xarakterinin dəyişən zamanla uzlaşmaması obrazın faciəli hallar yaşamasının səbəbləri kimi göstərilir.

Kitabda "məzlumluq" və "zalimlik", "məzlum" və "zalım" anlayışlarının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında obyektiv məzmunu açıqlı. İndiyədək ədəbiyyatşünaslığımız bu anlayışları sinflik məzmununda dərk edib. Məzlumluq anlayışını aşağı, zalimlik anlayışını yuxarı təbəqəyə məxsus sifətlər kimi qəbul edib; Bədii mətnlərdə bu istiqamətdə şərh verib. Salamoğlu bu anlayışların estetik ifadəsini bu cür təfsirin bədii həqiqəti obyektiv əks etdirməyi qənaətləndirir. Qənaətlərini əsaslandırmaq üçün həmin anlayışların milli rommatizmdəki, xüsusən C. Cabbarlının yaradıcılığında inikasının təfərrüatlı şərhini verib. Cabbarlının əsərlərindəki çoxşaxlı obrazları bu istiqamətdəki təhlilləri alımı belə bir qənaətə gətirir ki, sənətkarın məzlumluğu zalimlərdən ayırma meyarı sinflik mənsubiyyəti deyildir. Onun estetik baxışlarında məzlum haqqı tapdandır, zalım haqqı tapdandır. Bu tamamilə başqa məsələdir ki, "Od gəlini"ndə Cabbarlı "məzlumluq"ə və "zalimlik"ə sinflik məzmunu verir. Bütün əvvəlki əsərlərindən fərqli olaraq, bu əsərdə "məzlumlar" anlayışı "məzlum əməkçilər", "yoxsullar" anlayışına adekvat işlənir. Bunun səbəbini tədqiqatçı siyasi rejimin Cabbarlı yaradıcılığında aktiv müdaxiləsi və bununla əlaqədar olaraq sənətkarın dünyagörüşündə yaranan metamorfozlarda axtarır. Məhz məsələnin bu tərəfi ilə əlaqədar olaraq hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığını tarixilik prinsipi əsasında, yaşadığı tarixi şəraitlə sıx əlaqədə öyrənməyi elmiyi təşviqləndirən mühüm şərt kimi irəli sürür. Salamoğlu bu fikirdədir ki, Cabbarlı yaradıcılığının mərhələlərə ayıraraq zaman onun 1923-cü ildə iki dəfə həbs olunması və bununla bağlı olaraq onun dünyagörüşündə yaranan məcburi dəyişikliyi mütləq nəzərə almaq lazımdır. Tədqiqatçıya görə, məzlum bu səbəbə görə, 1923-cü ildən sonra yazılan əsərlərində əksini tapan dünyagörüşünü onun həqiqi sənətkar dünyagörüşü hesab etmək olmaz. Ana görə də, məsələni, dinə inkarçı münasibəti onun həqiqi dünyagörüşünün məhsulu hesab etmək olmaz. Bu məntiqdən çıxış edərək, tədqiqatçı sənətkarın 1923-cü ildən sonrakı yaradıcılığını, onun ədəbiyyatşünaslıqda sosrealizmin şedvərləri kimi qələmə verilən əsərlərini Cabbarlı yaradıcılığının böyük uğurları kimi qələmə verməyi məsələyə sosrealistcəsinə yanaşmanın notisi hesab edib.

Tarixilik prinsipi ədəbi təcrübəyə uğurla tətbiq edən Salamoğlunun Ə. Cavadın yaradıcılığının mərhələləri və yarımmərhələləri ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər orijinallığı, metodoloji cəhətdən mükəmməlliyi, sənətkarın yaradıcılığının həqiqi məzmununu aşkarlamaq baxımından mühüm elmi dəyər kəsb edir.

Ümumiyyətlə götərəndə isə, T. Salamoğlunun bu kitabda toplanan tədqiqatları növbəti sözü gedən dövrün ədəbiyyatını öyrənmək və tədris etmək üçün, həm də bütövlükdə ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi və tədrisi üçün ən mühüm metodoloji baza kimi düşünülə bilər. Fikrimizə, yazılacaq ədəbiyyat tarixlərimizdə və ali məktəb dərsliklərində bu elmi-nəzəri və metodoloji istiqamətdə birmənalı şəkildə istinad müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinin filolojiki fikrimizə gətirməyin alternativsiz variantıdır.